RAQAMLI DAVRDA YOSHLAR JINOYATCHILIGINING ERTA PROFILAKTIKASI: XALQARO KRIMINOLOGIK TAJRIBA VA O‘ZBEKISTON UCHUN XULOSALAR

Toshkent davlat yuridik universiteti

Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti

Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha

dekan o‘rinbosari

Bobodo‘stov Shahriddin Muxammadiyevich

Annotatsiya. Maqolada yoshlar jinoyatchiligining oldini olishda erta profilaktika yondashuvi rivojlanish kriminologiyasi, ijtimoiy nazorat va o‘zini o‘zi nazorat qilish nazariyalari asosida tahlil qilingan. Raqamli muhit yoshlar huquqbuzarligining yangi maydoniga aylanayotgani ko‘rsatilib, xorijiy tadqiqotlarda samaradorligi tasdiqlangan va tasdiqlanmagan profilaktik choralar qiyoslangan. Tahlil natijasida milliy profilaktika tizimini dalillarga asoslangan yondashuv bilan boyitishga doir takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar jinoyatchiligi, voyaga yetmaganlar, erta profilaktika, rivojlanish kriminologiyasi, kiberjinoyat, diversiya, dalillarga asoslangan profilaktika.

Abstract. The article examines early prevention of youth crime through the lens of developmental criminology, social control and self-control theories. It shows that the digital environment is becoming a new arena of youth offending and compares preventive measures whose effectiveness has and has not been confirmed by international research. Proposals are made for enriching the national prevention system with an evidence-based approach.

Keywords: youth crime, juveniles, early prevention, developmental criminology, cybercrime, diversion, evidence-based prevention.

KIRISH

Yoshlar jinoyatchiligi har qanday jamiyatda kriminologik vaziyatning eng sezgir ko‘rsatkichlaridan biridir: bugun huquqbuzarlik yo‘liga kirgan o‘smir ertaga retsidiv jinoyatchilikning asosiy manbaiga aylanishi mumkin. O‘zbekistonda so‘nggi davrda bu sohada ziddiyatli manzara kuzatilmoqda. Ichki ishlar vazirligi ma’lumotiga ko‘ra, 2026-yilning birinchi yarmida oldini olish mumkin bo‘lgan jinoyatlar toifasida yoshlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar kamaygan, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilganlari esa 868 tadan 907 taga ko‘paygan[1]. Oliy sud ma’lumotlariga ko‘ra, shu davrda 1 370 nafar voyaga yetmagan shaxs sudlangan bo‘lib, bu o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 9,1 foizga ko‘pdir[2].

Ikkinchi tendensiya — jinoyatchilikning raqamli muhitga ko‘chishi. So‘nggi besh yilda mamlakatda kiberjinoyatlar soni 4 865 tadan 62 440 taga yetgan[3], 2026-yilning to‘qqiz oyida esa axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etilgan jinoyatlar 69 962 tani tashkil etgan[4]. Internetdan eng faol foydalanuvchi qatlam yoshlar ekani hisobga olinsa, profilaktika tizimi oldida sifat jihatidan yangi vazifa turgani ayon bo‘ladi.

“Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi[5] hamda “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida”gi[6] qonunlar

[1] O‘zbekistonda yoshlar orasida jinoyatchilik kamayib, voyaga yetmaganlar o‘rtasida oshdi // Anhor.uz. URL: https://anhor.uz/uzl/news/yoshlar-orasida-jinoyatchilik-kamayib-voyaga-yetmaganlar/ (murojaat sanasi: 13.11.2026).

[2] 6 oyda 1 370 nafar o‘smir sudlandi: voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik nega ko‘paymoqda? // Ta’lim xabarlari. URL: https://talimxabarlari.uz/79848/ (murojaat sanasi: 13.11.2026).

[3] 2025-yilda kiberjinoyatlar natijasida yetkazilgan zarar to‘g‘risida // Spot.uz. 23.12.2025. URL: https://www.spot.uz/oz/2025/12/23/cyber-crime/ (murojaat sanasi: 13.11.2026).

[4] 2026-yilning to‘qqiz oyidagi kiberjinoyatlar to‘g‘risida // Spot.uz. 12.10.2026. URL: https://www.spot.uz/oz/2026/10/12/cybercrime/ (murojaat sanasi: 13.11.2026).

[5] O‘zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi “Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi O‘RQ-263-son Qonuni. URL: https://lex.uz/docs/-1685726.

[6] O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 14-maydagi “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida”gi O‘RQ-371-son Qonuni. URL: https://lex.uz/docs/-2387357.

profilaktikaning tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilab bergan. Biroq huquqiy asosning mavjudligi asosiy savolga javob bermaydi: qaysi choralar amalda samara beradi? Ushbu maqolaning maqsadi — xalqaro kriminologiya fanida to‘plangan nazariy va empirik bilimlarni tahlil qilib, milliy amaliyot uchun xulosalar chiqarishdir. Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy, tizimli tahlil va statistik usullardan foydalanildi.

ERTA PROFILAKTIKANING NAZARIY ASOSLARI

Zamonaviy kriminologiyada yoshlar jinoyatchiligini tushuntirishda rivojlanish yondashuvi yetakchi o‘rin tutadi. T.Moffitt huquqbuzar o‘smirlarni ikki guruhga ajratadi: xulqidagi og‘ish faqat o‘smirlik davri bilan cheklanadigan ko‘pchilik hamda g‘ayriijtimoiy xulqi erta bolalikdan boshlanib, butun umr davom etadigan kam sonli guruh[7]. Bu tasnif amaliy jihatdan muhim: birinchi guruhga nisbatan qattiq choralar ortiqcha, ikkinchi guruh uchun esa profilaktika maktab yoshidan ancha oldin boshlanishi lozim. L.Steinbergning tadqiqotlari bu xulosani neyropsixologik jihatdan mustahkamlaydi: o‘smirlarda mukofotga intilish tizimi erta faollashadi, o‘zini tiyish imkonini beruvchi kognitiv nazorat esa asta-sekin, yigirma yoshdan keyin ham yetilishda davom etadi[8]. Demak, o‘smirning tavakkalchiligi ko‘p hollarda yoshga xos o‘tkinchi hodisadir.

T.Hirschining ijtimoiy rishtalar nazariyasiga ko‘ra, shaxsni jinoyatdan uning oila, maktab va jamiyat bilan bog‘liqligi — yaqinlariga bog‘langanligi, kelajak rejalariga sodiqligi, foydali mashg‘ulotlarga jalb etilgani va umumiy qadriyatlarga ishonchi tiyib turadi[9]. Keyinchalik M.Gottfredson bilan hammualliflikda u asosiy omil sifatida bolalikda oilaviy tarbiya natijasida shakllanadigan o‘zini o‘zi nazorat qilish qobiliyatini ko‘rsatdi[10]. R.Sampson va J.Laub esa shaxsning jinoiy yo‘ldan qaytishi hayotning “burilish nuqtalari”

[7] Moffitt T.E. Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy // Psychological Review. 1993. Vol. 100, No. 4. P. 674–701.

[8] Steinberg L. A Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking // Developmental Review. 2008. Vol. 28, No. 1. P. 78–106.

[9] Hirschi T. Causes of Delinquency. Berkeley: University of California Press, 1969.

[10] Gottfredson M.R., Hirschi T. A General Theory of Crime. Stanford: Stanford University Press, 1990.

— barqaror ish, oila qurish kabi yangi ijtimoiy rishtalar bilan bog‘liqligini asoslab berdi[11]. Bu nazariyalar bir umumiy xulosaga olib keladi: profilaktikaning asosiy obyekti jinoyatning o‘zi emas, balki bolaning oila, maktab va mehnat bilan aloqalaridir.

D.Farrington va B.Welsh uzoq muddatli kuzatuvlar asosida erta xavf omillarini tizimlashtirgan: bolaning impulsivligi, o‘zlashtirishning pastligi, ota-ona nazoratining sustligi, oilada qattiqqo‘l va izchil bo‘lmagan tarbiya, huquqbuzar tengdoshlar ta’siri[12]. Iqtisodchi J.Heckman esa bolalikning erta davriga yo‘naltirilgan sarmoya keyingi yoshdagi har qanday tuzatish choralaridan ko‘ra yuqori ijtimoiy samara berishini ko‘rsatgan[13].

RAQAMLI MUHIT: YANGI XAVFLAR, ESKI QONUNIYATLAR

L.Cohen va M.Felsonning kundalik faoliyat nazariyasiga ko‘ra, jinoyat uch unsur — motivatsiyali huquqbuzar, qulay nishon va samarali qo‘riqchining yo‘qligi bir nuqtada uchrashganda sodir bo‘ladi[14]. Raqamli muhit ayni shu uch shartni keskin kuchaytirdi: nishonlar soni cheksiz, kattalar nazorati esa deyarli yo‘q. M. Yar o‘smirlar xakerligini tahlil qilar ekan, uni mutlaqo yangi hodisa emas, balki o‘smirlar deviant xulqining an’anaviy qonuniyatlari — tengdoshlar tan olishiga intilish va chegaralarni sinab ko‘rishning yangi ko‘rinishi sifatida baholaydi[15]. T. Holt va hammualliflarining empirik tadqiqoti ham shuni

[11] Sampson R.J., Laub J.H. Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

[12] Farrington D.P., Welsh B.C. Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions. Oxford: Oxford University Press, 2007.

[13] Heckman J.J. Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children // Science. 2006. Vol. 312, No. 5782. P. 1900–1902.

[14] Cohen L.E., Felson M. Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach // American Sociological Review. 1979. Vol. 44, No. 4. P. 588–608.

[15] Yar M. Computer Hacking: Just Another Case of Juvenile Delinquency? // The Howard Journal of Criminal Justice. 2005. Vol. 44, No. 4. P. 387–399.

tasdiqlaydi: o‘smirlarning kiberdeviant xulqi o‘zini o‘zi nazorat qilishning pastligi va deviant tengdoshlar bilan aloqa bilan bog‘liq[16].

Bundan muhim amaliy xulosa kelib chiqadi: kiberjinoyatlar profilaktikasi faqat texnik to‘siqlar va taqiqlardan iborat bo‘lmasligi, balki an’anaviy tarbiyaviy-ijtimoiy mexanizmlarni raqamli makonga ko‘chirishi kerak. Shu ma’noda 2025–2026-yillarda UNODC va UNDP tomonidan Ichki ishlar vazirligi bilan hamkorlikda amalga oshirilgan, natijada Toshkent shahrida Yoshlar kiberjinoyatchiligining oldini olish markazi tashkil etilgan qo‘shma dastur[17] to‘g‘ri yo‘nalishdagi qadamdir.

NIMA SAMARA BERADI: EMPIRIK DALILLAR

L.Sherman boshchiligidagi olimlar guruhining AQSH Kongressi uchun tayyorlagan ma’ruzasi profilaktik dasturlarni niyatiga qarab emas, o‘lchangan natijasiga qarab baholash an’anasini boshlab berdi[18]. Shundan buyon to‘plangan dalillar bir necha barqaror xulosaga imkon beradi. Birinchidan, A. Piquero va hammualliflarining meta-tahlili ota-onalarni tarbiya ko‘nikmalariga o‘rgatuvchi erta oilaviy dasturlar bolalardagi g‘ayriijtimoiy xulqni va keyingi huquqbuzarlikni kamaytirishini ko‘rsatgan[19]. Ikkinchidan, M. Lipsey yuzlab tadqiqotlarni umumlashtirib, terapevtik yo‘nalishdagi — maslahat, ko‘nikmalarni rivojlantirish, murabbiylikka asoslangan — choralar nazorat va qo‘rqitishga asoslangan choralardan samaraliroq ekanini, dasturning sifatli ijrosi esa uning turidan kam ahamiyatga ega emasligini aniqlagan[20].

[16] Holt T.J., Bossler A.M., May D.C. Low Self-Control, Deviant Peer Associations, and Juvenile Cyberdeviance // American Journal of Criminal Justice. 2012. Vol. 37, No. 3. P. 378–395.

[17] O‘zbekiston yoshlari uchun xavfsizroq raqamli kelajak sari // BMT Taraqqiyot dasturi (UNDP). 31.07.2026. URL: https://www.undp.org/uz/node/597611 (murojaat sanasi: 13.11.2026).

[18] Sherman L.W., Gottfredson D., MacKenzie D., Eck J., Reuter P., Bushway S. Preventing Crime: What Works, What Doesn’t, What’s Promising. Washington, DC: National Institute of Justice, 1997.

[19] Piquero A.R., Farrington D.P., Welsh B.C., Tremblay R., Jennings W.G. Effects of Early Family/Parent Training Programs on Antisocial Behavior and Delinquency // Journal of Experimental Criminology. 2009. Vol. 5, No. 2. P. 83–120.

[20] Lipsey M.W. The Primary Factors that Characterize Effective Interventions with Juvenile Offenders: A Meta-Analytic Overview // Victims & Offenders. 2009. Vol. 4, No. 2. P. 124–147.

Uchinchidan, keng tarqalgan ayrim choralar teskari natija beradi. A. Petrosino va hammualliflarining tizimli sharhiga ko‘ra, o‘smirlarni jazoni ijro etish muassasalariga olib borib “qo‘rqitish” dasturlari huquqbuzarlikni kamaytirmaydi, aksincha, uni oshiradi[21]. Shu mualliflarning boshqa sharhi voyaga yetmaganlarni rasmiy sud tizimi orqali o‘tkazish diversiya — ishni suddan tashqari hal etish bilan solishtirganda keyingi huquqbuzarlikni kamaytirmasligini ko‘rsatgan[22]. L. McAra va S. McVie Edinburgda olib borilgan uzoq muddatli tadqiqotda odil sudlov tizimi bilan chuqur aloqa o‘smirning jinoyatdan qaytishini qiyinlashtirishini aniqlab, “minimal aralashuv, maksimal diversiya” tamoyilini ilgari surgan[23]. J. Braithwaite ta’kidlaganidek, shaxsni jamiyatdan chetlatuvchi tamg‘alash jinoyatchilikni kuchaytiradi, qilmishni qoralab, shaxsning o‘zini jamiyatga qaytaruvchi munosabat esa uni kamaytiradi[24].

Xalqaro standartlar ham shu mantiqqa tayanadi. BMTning Ar-Riyod yo‘riqnoma tamoyillari profilaktikada asosiy e’tiborni oila, ta’lim va mahalliy jamoa orqali ijtimoiylashuvga qaratib, rasmiy nazorat organlariga faqat so‘nggi chora sifatida murojaat etishni nazarda tutadi[25]. Bola huquqlari qo‘mitasining 24-son umumiy mulohazasida esa erta aralashuv va diversiya bolalarga oid odil sudlovning ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilangan[26].

[21] Petrosino A., Turpin-Petrosino C., Hollis-Peel M.E., Lavenberg J.G. Scared Straight and Other Juvenile Awareness Programs for Preventing Juvenile Delinquency: A Systematic Review // Campbell Systematic Reviews. 2013. Vol. 9, No. 1.

[22] Petrosino A., Turpin-Petrosino C., Guckenburg S. Formal System Processing of Juveniles: Effects on Delinquency // Campbell Systematic Reviews. 2010. Vol. 6, No. 1.

[23] McAra L., McVie S. Youth Justice? The Impact of System Contact on Patterns of Desistance from Offending // European Journal of Criminology. 2007. Vol. 4, No. 3. P. 315–345.

[24] Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

[25] United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines). General Assembly resolution 45/112 of 14 December 1990.

[26] Committee on the Rights of the Child. General Comment No. 24 (2019) on Children’s Rights in the Child Justice System. CRC/C/GC/24.

O‘ZBEKISTON UCHUN XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil quyidagi takliflarni ilgari surish imkonini beradi. Birinchidan, profilaktik hisobga olishda faqat sodir etilgan qilmishga emas, balki ilmiy asoslangan xavf omillariga tayanuvchi baholash vositasini joriy etish maqsadga muvofiq: bu cheklangan resurslarni chindan ham yuqori xavf guruhidagi bolalarga yo‘naltirishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, mahalla va maktab darajasida ota-onalar uchun tarbiya ko‘nikmalariga oid dasturlarni yo‘lga qo‘yish lozim, chunki aynan shu chora eng ishonchli dalillarga ega. Uchinchidan, birinchi marta ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan qilmish sodir etgan voyaga yetmaganlarga nisbatan diversiya va yarashtiruv mexanizmlarini kengaytirish, ularni rasmiy tizim bilan aloqadan imkon qadar uzoqroq tutish zarur.

To‘rtinchidan, raqamli profilaktika ta’lim mazmuniga singdirilishi kerak: o‘quvchilarga nafaqat kiberxavfsizlik qoidalari, balki onlayn qilmishlarning huquqiy oqibatlari ham tushuntirilishi, axborot texnologiyalariga qiziquvchi o‘smirlarning iqtidori esa qonuniy yo‘nalishlarga — tanlovlar, to‘garaklar, amaliyot dasturlariga yo‘naltirilishi lozim. Beshinchidan, har qanday profilaktik dastur keng joriy etilishidan oldin sinovdan o‘tkazilishi va natijasi mustaqil baholanishi kerak; o‘tkazilgan tadbirlar soni emas, takroriy huquqbuzarlik darajasining o‘zgarishi samaradorlik mezoni bo‘lishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro kriminologiya tajribasi yoshlar jinoyatchiligining oldini olishda jazoning og‘irligi emas, aralashuvning erta, aniq yo‘naltirilgan va ilmiy dalillarga asoslangan bo‘lishi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Raqamli davr bu qonuniyatni bekor qilmadi, aksincha, oila va maktabning tarbiyaviy rolini yanada dolzarb qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va xalqaro standartlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni (2010-yil 29-sentabr, O‘RQ-263-son).

2. O‘zbekiston Respublikasining “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni (2014-yil 14-may, O‘RQ-371-son).

3. BMTning Voyaga yetmaganlar o‘rtasida jinoyatchilikning oldini olish bo‘yicha yo‘riqnoma tamoyillari (Ar-Riyod yo‘riqnoma tamoyillari, BMT Bosh Assambleyasining 1990-yil 14-dekabrdagi 45/112-son rezolyutsiyasi).

4. BMT Bola huquqlari qo‘mitasining “Bola huquqlari tizimidagi odil sudlovda bola huquqlari to‘g‘risida”gi 24-son Umumiy mulohazasi (CRC/C/GC/24, 2019-yil).

II. Xorijiy ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar

5. **Braithwaite, J.** (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.

6. **Cohen, L. E., & Felson, M.** (1979). Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach. *American Sociological Review*, 44(4), 588–608.

7. **Farrington, D. P., & Welsh, B. C.** (2007). *Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions*. Oxford: Oxford University Press.

8. **Gottfredson, M. R., & Hirschi, T.** (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.

9. **Heckman, J. J.** (2006). Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children. *Science*, 312(5782), 1900–1902.

10. **Hirschi, T.** (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.

11. **Holt, T. J., Bossler, A. M., & May, D. C.** (2012). Low Self-Control, Deviant Peer Associations, and Juvenile Cyberdeviance. *American Journal of Criminal Justice*, 37(3), 378–395.

12. **Lipsey, M. W.** (2009). The Primary Factors that Characterize Effective Interventions with Juvenile Offenders: A Meta-Analytic Overview. *Victims & Offenders*, 4(2), 124–147.

13. **McAra, L., & McVie, S.** (2007). Youth Justice? The Impact of System Contact on Patterns of Desistance from Offending. *European Journal of Criminology*, 4(3), 315–345.

14. **Moffitt, T. E.** (1993). Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.

15. **Petrosino, A., Turpin-Petrosino, C., & Guckenburg, S.** (2010). Formal System Processing of Juveniles: Effects on Delinquency. *Campbell Systematic Reviews*, 6(1), 1–88.

16. **Petrosino, A., Turpin-Petrosino, C., Hollis-Peel, M. E., & Lavenberg, J. G.** (2013). Scared Straight and Other Juvenile Awareness Programs for Preventing Juvenile Delinquency. *Campbell Systematic Reviews*, 9(1), 1–55.

17. **Piquero, A. R., Jennings, W. G., Diamond, B., Farrington, D. P., Tremblay, R. E., Welsh, B. C., & Gonzalez, J. M. R.** (2016). A Meta-Analysis Update on the Effects of Early Family/Parent Training Programs on Antisocial Behavior and Delinquency. *Journal of Experimental Criminology*, 12(2), 229–248.

18. **Sampson, R. J., & Laub, J. H.** (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

19. **Sherman, L. W., Gottfredson, D., MacKenzie, D., Eck, J., Reuter, P., & Bushway, S.** (1997). *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising*. Report to the U.S. Congress. Washington, DC: U.S. Department of Justice.

20. **Steinberg, L.** (2008). A Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking. *Developmental Review*, 28(1), 78–106.

21. **Yar, M.** (2005). Computer Hacking: Just Another Case of Juvenile Delinquency? *The Howard Journal of Criminal Justice*, 44(4), 387–399.

III. Statistik ma’lumotlar va rasmiy manbalar

22. O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 2026-yil 1-yarim yillik jinoyatchilik va huquqbuzarliklar profilaktikasi holati bo‘yicha statistik hisoboti.

23. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining 2026-yil 1-yarim yillik sud statistikasi ma’lumotlari.

24. BMTning Narkotiklar va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi (UNODC) hamda BMT Taraqqiyot dasturining (UNDP) O‘zbekiston Respublikasi IIV bilan hamkorlikdagi qo‘shma dasturi materiallari (2025–2026-yillar).